

Олексій КОНОНЕНКО

УКРАЇНСЬКА МІФОЛОГІЯ

ФОЛЬКЛОР, КАЗКИ, ЗВИЧАЇ, ОБРЯДИ

Харків
«ФОЛІО»
2020

Слов'яни мали глибоку повагу до долі і віру в могутність слова. Людське слово мало в собі щось чародійне, таємничу силу, визнати яку – було високою мудрістю. Слово могло дати людині щастя і безповоротно занепасти її, слово могло відганяти хвороби, зупиняти дії злих духів, керувати фізичними явищами, творити дива.

Яків Головацький

УСНА СЛОВЕСНІСТЬ, ФОЛЬКЛОР ТА ПИСЬМНІ ПАМ'ЯТКИ

Агіографія. Анекдоти. Апокрифи. Байки. Билини. Вертеп. Ворожіння. Гадання. Голосіння. Думи. Забобони. Загадки. Замовляння. Ігри. Казки. Коломийки. Легенди. Літописи. Міфи. Небилиці.

Обрядові пісні. Патерики. Патристика. Перекази. Повір'я та Прикмети. Прислів'я та Приказки. Скоромовки. Танець. Хоженія. Хоровод. Хроніки.

Усна народна творчість, або фольклор – складова художньої культури народу. Слово, особливо поетичне, високо шанувалося давніми слов'янами. Воно з давніх давен пов'язане з традиціями, обрядами, ритуалами, з різними видами життя і діяльності людини; виражає переживання і настрої. Фольклор узагальнює життєвий досвід, світогляд, естетичне ставлення до дійсності, ілюструє життєдіяльність людини в різних сферах.

Створювали як поетичні так і прозові твори талановиті особистості, імена багатьох із них втрачені, тільки з пізніших часів, коли усний фольклор почали фіксувати на папері (з XVIII ст.), збереглися свідчення про творців – поетів, письменників, філософів, – обдарованих представників слов'янських народів.

“За вкрай рідкими виключеннями, немає “народної” творчості, тому що всякий твір, всяка творчість пов'язана з одним автором, і нема “ненародної” творчості, тому що всякий твір точно так же пов'язаний з країною його творця, і тим самим з належною їй національною культурою...”

В області мистецтва всякий дійсно новий твір звертається до дуже обмеженої публіки. Всяке творіння, відмічене печаттю нового і оригінального, завжди сміливе і буває зрозумілим тільки небагатьом обраним. Мимоволі коло розширюється, і воно стає надбанням спочатку великої публіки, а потім і всього народу. Але в цей час еліта вже йде далеко вперед, і твір, форма якого застаріла, перестає здаватися сміливим і стає історичною пам'яткою, що бережливо зберігається в живому музеї, яким є народ, який зберігає тільки твори, що відповідають його смаку і його інтересам” (Сергій Лифар).

Пересопницьке
Євангеліє

Перша бібліотека на Русі була заснована у Софійському соборі в 1037 р.

Найдавніша рукописна книга, яка збереглася до наших днів – Остромирове євангеліє (євангелійські читання), написане дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира у 1056-57 рр. Книга написана на пергаменті уставом (парадним шрифтом).

Перший дидактичний художній твір Київської Русі "Повчання князя Володимира Мономаха" було укладено 8 лютого 1106 р.

Першим українським автором, книга якого – "Прогностична оцінка поточного 1483 року..." – вийшла друком у 1483 р. в Римі був Юрій Котермак (Дрогобич) – один із перших українських докторів

філософії і медицини. Книгу, у якій зібрані тогочасні відомості з астрономії, географії, медицини, метеорології, видав відомий друкар Є. Зільберт тиражем 500 примірників.

Перший переклад євангельських текстів українською мовою був здійснений у 1556-61 рр. в резиденції удільних князів місті Пересопниці (Рівненська область). Нині Пересопницьке євангеліє, на якому присягають на вірність народові України Президенти, зберігається у фондах Національної бібліотеки ім. В. Вернадського.

Перша книга українською мовою в Україні – "Солопій і Хівря" П. Гулака-Артемівського – вийшла у Харкові в 1819 р.

АГІОГРАФІЯ

Життя святих; оповідки про життя, страждання та подвиги благочестя людей, які були канонізовані церквою, визнані святими і офіційно удостоєні пошанування. Життя святих називалися агіографією (від грецьк. "агіос" – "святі" і "граф" – "пишу"). У житіях часто складні і цікаві сюжети, наприклад, візантійські агіографи використовували фабули давньогрецьких авторів.

Один із перших агіографічних творів, перекладених у Київській Русі "Житіє Євстафія-Плакиди"; відоме також "Житіє Олексія, чоловіка божого".

Написання житія святого було необхідним елементом процедури його канонізації, тобто, іменно житіє з описанням праведного життя і подвигів подвижника було основою для визнання його святим.

Руська церква прагнула правової та ідеологічної незалежності від церкви візантійської. З 1051 р., коли митрополитом зійшов Іларіон, духовник Ярослава Мудрого (перший руський митрополит), почав зростати авторитет руських монастирів (особливо Києво-Печерського).

Руська церква добивалася канонізації своїх, руських святих, тому виникли на Русі власні житія, оригінальні. Візантійські житія також були побудинком для написання вітчизняних творів.

У другій половині XI ст. монах Києво-Печерського монастиря Нестор пише "Житіє Феодосія Печерського" і два варіанти житія Бориса і Гліба. Автор відступає від традицій візантійських творів, від канонів, він уміло створює ілюзію достовірності фантастичних епізодів, персонажі його живі, ліричні.

Для агіографічної літератури характерна абстрагованість. Суть її в тому, що автор спеціально уникає визначеності, точності, деталей, які б вказували на

неповторність, приватність описуваних ситуацій. Це не випадковість, а осмислене устремління розглядати життя святого наче не в часі і просторі, а як еталон етичних норм, вічний і такий, що прикладається до будь-якого місця.

Ця тенденція в агіографії Київської Русі, проявляючись в XI ст., найбільш повно виявилася у XIV–XV ст.

Життя святих – це та форма церковної літератури, яка була найближчою до літератури світської, історичної і публіцистичної; в ній інколи автори виказували опозиційні та єретичні погляди; помітним був вплив на агіографію апокрифів та легенд.

Вже у XIII ст. в руській агіографії відбувається відхід від канонів жанру, що спричиняється історичною дійсністю, політичними тенденціями, усними переказами, реаліями життя героїв. Причиною було ще й те, що героями агіографічних творів стають руські князі, державні діячі (“Повість про житіє Олександра Невського”, “Житіє Михайла Чернігівського”).

Найпопулярнішою книгою давньоруської літератури був “Києво-Печерський патерик”. Перші варіанти пам’ятки датують початком XIII ст. Вони були створені у вигляді житія святих, послань, повчань, легенд, записаних печерськими монахами. “Патерик” протягом багатьох років переписувався, доповнювався, перероблявся – відомо близько ста його редакцій серед усіх слов’янських народів. Червоною ниткою у “Патерику” проводиться думка про найпершу святість Києво-Печерської Лаври. Легенди про християнські чудеса записані у “Патерику” на місцевому ґрунті. Наприклад, розповідь про ченця Прохора, якого прозвали Лободником, через те, що він з лободи робив хліб, а з попелу сіль. Хліб той був солодким, кращим від пшеничного, але для тих, хто брав його потайки, він був гірким без міри. Тобто, нечесний хліб – завжди гіркий.

У XIV ст. продовжені традиції агіографії, пишуться і житія князівські (“Сказання про Довмонта”; Довмонт – литовський князь, який прийняв хрещення і княжив у Пскові, дав відсіч Литві і німецьким лицарям; “Повість про Михайла Ярославовича Тверського”), і житія святих (“Житіє митрополита Петра”).

У XV ст. в руській агіографії проявляється експресивно-емоційний стиль. Його започаткував болгарин Кіпріан, який був Московським митрополитом з 1390 р. (“Повість про Митяя”, нова редакція “Житія митрополита Петра”). У цьому стилі написані твори монаха Троїце-Сергієвого монастиря Єпіфанія Премудрого (“Житіє Стефанія Пермського”, “Житіє Сергія Радонежського”) та вихідця із Сербії монаха Пахомія Логофета (“Житіє Кирила Білозерського”). Про Пахомія Логофета читаємо у В. Ключевського, що він “...остаточно встановив постійні, одноманітні прийоми для життєпису святого і для його славлення в церкві і дав руській агіографії багато зразків того рівного, децю холодного і монотонного стилю, який був легким для наслідування при самій обмеженій начитаності”.

У другій половині XV ст. частіше пишуться житієповісті на базі оповідок та легенд усної традиції

(“Житіє Михайла Клопського”, “Повість про Петра Ординського”), що зближувало їх (цікавим сюжетом, гумором, фольклорними та побутовими мотивами) із світськими повістями XV ст.

Агіографія залишалася одним із основних видів писемності і в XVI ст., коли було канонізовано багатьох святих минулого, а також осіб, шанованих тільки в окремих землях. У XVI ст. створена редакція визначної літературної пам’ятки “Повість про Петра і Февронію” Єрмолая-Еразма, яка тісно пов’язана з фольклором, перекликається з “мандрівними сюжетами” світової літератури (новелами з “Декамерона”, комедією Шекспіра “Все добре, що добре закінчується”, повістю “Трістан і Ізольда”, руськими казками “Семилітка”, “Стрижена дівка”).

АНЕКДОТИ

Короткі дотепні оповідки на побутову тему.

“Змістом і тенденціями вони підходять близько до новел, від яких відрізняються своєю короткістю: оповідання зосереджуються на якомусь одному спостереженні, жарті, грі слів, звороті мови, прізвисьці” (Філарет Колесса).

Анекдоти рідко мають автора, бо змінюються відповідно часу, місця, аудиторії тощо. Анекдоти з гумором характеризують різні суспільні, історичні та політичні явища, верстви, народи, типи, характери, родинні та інші відносини. Головне в анекдоті – коротко, влучно і смішно. Жанр анекдоту – безсмертний.

АПОКРИФИ

Стародавні вірування, оповідки й перекази у поєднанні з християнськими легендами стали апокрифами. В апокрифах за християнства продовжувала жити дохристиянська язичницька віра. Деякі апокрифи записувалися, але більшість є усною творчістю і передавалися із уст в уста. Апокрифи не визнавалися церквою.

Народні вірування були джерелом багатьох писемних пам’яток, особливо апокрифічних переказів, а не навпаки.

Спершу апокрифи були запозичені у візантійців через болгар. Потім створювалися свої. Вони у доступній, зрозумілій формі пояснювали біблійні книги, доповнювали прогалини, які були у тих книгах. Так виникали перекази про створення світу, ангелів, про Адама і Єву, про житіє святих, про життя потойбічне, про праведні суди царя Соломона.

Зв’язок язичництва і нової релігії можна прослідкувати в переказі про створення людини: “Коли Бог надумав створити людину, тіло зробив із землі, кості з каменя, кров з морської води, очі з сонця, думки з хмарин, зір із світла, подих з вітру, тепло тіла з вогню”.

А	а	азъ
Б	б	букы
В	в	вѣди
Г	г	глаголи
Д	д	добро
Є	є	єсть
Ж	ж	живѣте
З	з	зѣло
И	и	иже
Н	н	ижен
К	к	како
Л	л	люднє
М	м	мыслѣте
Н	н	нашъ
О	о	онъ
П	п	покон
Р	р	рьци
С	с	слово
Т	т	тврьдо
У	у	оукъ
Ф	ф	фрьтъ
Х	х	хѣрь
Ц	ц	отъ
Ч	ч	цн
Ш	ш	чрьвъ
Щ	щ	ша
Ъ	ъ	цѣта
Ы	ы	ѣрь
Ь	ь	ѣры
Ю	ю	ѣрь
Я	я	ѣтъ
Ю	ю	ю
Ж	ж	юсѣ вольшнн
А	а	юсѣ малын

Старослов'янський алфавіт.

містить у собі переказ старозавітної історії до Давида включно. Прийшла вона у слов'янські землі з Візантії. За джерела укладачеві правила: книга Буття, Псалтир, пророцтва "Єремії", творіння Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Феодора Студита, Епіфанія Кіпрського, твори Йосифа Флавія, великий канон Андрія

З апокрифів ми дізнаємося про Індрика-звіра, про Китовраса, про песиголовців. Це персонажі, які взяті з язичницьких вірувань.

Апокрифи докладно освідлювали питання, про які не йшлося в жодній тодішній книзі: коли створені янголи, день і годину падіння Адама і Єви, подробиці з життя святих, докладні картини Страшного суду тощо.

Переходячи до християнських книг, багато апокрифічних переказів мусили змінитися і набути іншого – вже християнського – колориту. Водночас у християнській церкві були створені і свої апокрифи. Предметом деяких апокрифів є легенди про мучеників, сповідників, подвижників і вчителів. Деякі апокрифи завдячують своїм походженням різним еретикам, які укладали їх з метою поширити своє псевдовчення.

Апокрифи записували в збірники, які називали "Палеями". Приміром, до найдавнішої редакції Тлумачної Палей увійшли "Об'явлення Авраама", "Слово Афанасія Александрійського про Мельхшедека", "Ліствиця Якова", "Заповіти дванадцяти патріархів", "Житіє святого великого пророка Мойсея", "Повість про Китовраса", "Суди Соломона", "Сказання про царицю Савську".

Історична Мала Палея або "Очі палейні" у найдавніших слов'янських списках

Критського та апокрифічні перекази старозавітного змісту, які були рясно розсіяні по візантійських хроніках та хронографах.

Більшість з апокрифічних книг, а особливо єретичних, офіційна церква переслідувала і називалися вони "відлученими" або "відреченими". До них зараховували і записи народних замовлянь, прикмет, заборонів. Офіційно забороненими і такими, що слід негайно було знищувати вогнем, визнавалися:

"Остролог" (інші назви: "Мартолой", "Острономія", "Звіздочтець" і "Зодій"). У законі про неправдиві книги: "Звіздочтець" – 12 зірок, інший "Звіздочтець", йому ж ім'я "Шестиденник": в них же безумні люди віруючі волхвують, мають дні народження свого, одержання снів та уроків життя". Це – збірник астрологічних зауважень про входження сонця в різні знаки зодіака, про вплив планет на щастя новонароджених немовлят (те ж, що й "Родженик", "Родослов"), а також на долі цілих народів і суспільне благо: буде моровиця чи війна, урожай чи голод, благополуччя чи морова язва.

"Рафлі" – астрологічна книга, розділена на дванадцять схем, у якій трактується про вплив зірок на життя людей. Ті, хто судився, закликали на допомогу волхвів – "...і в ті пори волхви і чародійники від бісівських наущень їм творять, кудеси б'ють і в Арістотеля врата і в Рафлі дивляться, і по планетах гадають..."

"Арістотелеві врата" – переклад середньовічного твору, укладання якого приписували Арістотелю. Книга ця, окрім моральних настанов, має свідчення з астрології, медицини і фізіогноміки; в ній кілька розділів, які називалися вратами.

"Громник" чи "Громовник" – містить у собі різні, розташовані за місяцями, ознаки (про стан погоди, про майбутні врожаї, хвороби та інше), поєднувані з громом та землетрусом; до цього додавалися інколи і замітки "про стан місяця" із вказівками на значення таких ознак у різні пори року.

"Молніяник" – тут зібрані відомості, в які дні місяця що передбачає удар блискавиці (молнії).

"Коледник" ("Колядник") – містить у собі прикмети, визначені по днях, на які припадає Різдво Христове (свято Коляди), наприклад: "Аще буде Різдво Христове в середу – зима велика й тепла, весна дощова, жатва добра, пшениці замало, вина много, жонам мор, старим згуба".

"Мисленник" – мабуть, те ж саме, що й "Розумник"; містив перекази про створення світу і людини.

"Волховник" – збірник заборонних прикмет, "...Єже єсть се: храм тріщить, ухозвон, воронограй, куроклик, окомиг, огнь бучит, пес виє" і т. ін. Деякі статті "Волховника" переписувалися окремо, під своїми конкретними назвами, наприклад: "Воронограй" – прикмети і гадання по крику ворон, "Куроглашеник" – по

крику півнів, "Птичник" чи "Пташині чари" – по крику і польоту птахів взагалі, "Трепетник" – тлумачник прикмет, складених з урахуванням трепетання різних частин та органів людського тіла: "А ще верх глави (щелепа, брова, око і т.п.) затріпоче, лице чи вуха горять, у вусі одесну чи ошую зашумить, длань за-свербить, підощви потерпнуть..."

"Путник" – "...книга, в ній же є написано про срещі (тобто про зустрічі) добрі й злі".

"Зелейник" – опис чародійних і цілющих трав (зілля) з вказівкою на замовляння та інші забобонні засоби, вживані в народній медицині; подібні зшитки ходили у народі в списках і ще називалися "Травники", "Цвітники", "Печєбники".

"Чаровник" ("Чарівник") – він складається з дванадцяти глав, "...в них же суть двоєнадесять перекинутих осіб звіриних чи пташиних...", тобто скання про блукаючих перевертнів.

"Метаніє" ("Метаньєімець" або "Розгомечець") – книга гадань за допомогою жереба. Бажаючи дізнатися долю метали жереб, тобто прутики (розги, різки) з нарізаними на них рисками; замість цих прутиків могли бути і гральні кості; яке число випало – такий номер вислову з гадальної книги мав бути відповіддю на питання.

"Альманахи" – збірники, в яких змістом були різні астрологічні передбачення.

Існували також книги: "Записи про дні і часи добрі та злі", "Сносудець" ("Сновидець", "Сонник").

На жаль, більшість відречених книг були знищені ще за царя Олексія Михайловича, батька Петра I: їх спалювали возами, і судити про зміст можна хіба що лише за назвами.

Інокли церковні чини не могли й самі розібратися в "істинності" чи "ложності" апокрифічних книг. Наприклад, митрополит Московський Макарій у XVI столітті, складаючи збірник, вніс до нього "відлучені" книги "Слово Яноха праведного", "Сказання Афродітіана про Різдво Спасителя", "Оповідь про Вавілонський полон" та деякі інші, вважаючи їх "істинними".

Апокрифічним твором є "Голубина книга", яку Михайло Грушевський назвав "перлиною біблійно-міфологічної билини". "Голубина книга" збереглася у руських та білоруських варіантах, вона побудована на християнських легендах про створення світу. Вважалося, що книга написана Святим Духом; голуб – символ Святого Духа, тому – "Голубина книга".

БАЙКИ

Прозова або віршована коротка оповідка, головними дійовими особами якої є звірі. Звірі в байках наділені людськими звичками і характерами, і розмовляють як люди. Характери типові: лис – хитрун,

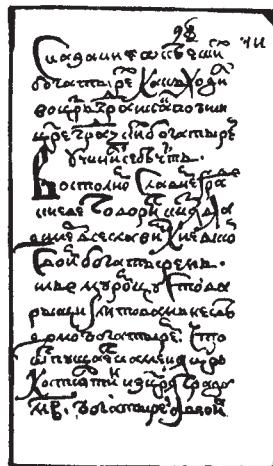
вовк – простакуватий ненажера, ведмідь – силач і ласун, заєць – боягуз тощо.

Найперші байки мабуть що призначалися для замовляння перед полюванням, тобто були мисливсько-повецькою магією, де вшановувалися звірі-тотєми. З плином часу у байках, які вже пародіювали людські відносини, з'явилася мораль, повчання.

"Звірі служать лише за маски для змалювання людських типів. Звіряча байка приймає навіть значіння суспільної сатири; на звіриний світ перенесено складні товариські й суспільні відносини та форми людського співжиття" (Філарет Колєсса).

БИЛИНИ

Билини – пісні давніх слов'ян, лицарського, героїчного характеру, де змагання героїв з різними зміями, чудиськами, страховиськами метафорично передають криваву боротьбу наших далеких предків з "диким полем", кочовими ордами степовиків. Як жанр билини, на думку дослідників, були бенкетними піснями, складалися в епоху княжої доби і займали почесне місце в усній народній творчості.

Запис билини про Київських богатирів. Рукопис XVII ст. Зібрання Є.В. Барсова

ЗМІСТ

УСНА СЛОВЕСНІСТЬ, ФОЛЬКЛОР та ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ	4
МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ	30
ГЕРОЇ КАЗОК, МІФІВ, БИЛИН, ПЕРСОНАЖІ ФОЛЬКЛОРУ; ЧАРІВНІ РЕЧІ та МІСЦЯ	
А/ ГЕРОЇ КАЗОК, БИЛИН, МІФІВ, ПЕРСОНАЖІ ФОЛЬКЛОРУ	52
Б/ ЧАРІВНІ РЕЧІ та МІСЦЯ	79
НАРОДНІ УЯВЛЕННЯ, ЗВИЧАЇ, ОБРЯДИ, РИТУАЛИ, ДІЙСТВА ДОХРИСТИЯНСЬКОЇ ДОБИ, ЧАСІВ ДВОВІР'Я та ХРИСТИЯНСТВА; ПРАЗНИКИ ХРИСТИЯНСЬКИХ СВЯТИХ у НАРОДНІЙ УЯВІ	82